

FONETIKANING O'RGANISH SOHASI VA VAZIFASI

Andijon davlat chet tillari instituti

Hamdullayeva Mahliyo

Ilmiy rahbar: O'quv ishlari bo'yicha

prorektor

Kurbanov Elbek Elmurodovich

Annotatsiya: Ushbu maqolada Inson nutqi gaplardan, gaplar so'zlardan, so'zlar tovushlardan tashkil topadi. Nutqimiz bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan turli birliklardan iborat ekanligi, Hozirgi davr tilshunosligida jahon tillarining o'xshash va farqli alomatlarini o'rganish tillar tipologiyasi deb atalishi, Tilning talaffuz alomatlari nazariy jihatdan o'rganiladi. Fonetika amaliyotda keng qo'llanilishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: fonetika, tilshunoslik, amaliyot, til birliklari, tovsh, gap, nutq, ahamiyat, talaffuz, morfologiya.

Fonetikaning o'rganish ob'ekti va vazifalari. Inson nutqi gaplardan, gaplar so'zlardan, so'zlar tovushlardan tashkil topadi. Fonetika (grekcha-fone-tovush) tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, tilning tovush tizimini, nutq tovushlarini o'rganadi.

Fonetikada nutq tovushlari 4 tomondan o'rganiladi:

- 1) nutq organlarining nutq tovushlarini talaffuz qilishdagi harakati, ya'ni artikulyatsiyasi o'rganiladi;
- 2) tovushlar qanday fizik tebranishlar natijasi ekanligi, ya'ni akustik tomonini hisobga olinadi;
- 3) nutq tovushlari bo'fin, urfu va ohangning eshituvchi tomonidan anglab his etilishi tekshiriladi;
- 4) nutq tovushlarining tildagi so'zlar, frazalar va gaplarni bir-biridan farqlash uchun xizmat qilishi, ya'ni fonologik tomoni o'rganiladi.

Fonetikani o'rganishning nazariy va amaliy ahamiyati bor. Tilning talaffuz alomatlari nazariy jihatdan o'rganiladi. Fonetika amaliyotda keng qo'llaniladi. Tilning tovush tarkibini yaxshi o'rganishda, orfografiya masalalarini to'g'ri hal qilishda, yozuvi

bo'lmagan xalqning yozuvini yaratishda, eski yozuvdan yangi yozuvga o'tishda, chet el tillarini o'rganishda, tili chuchuk bolalarning tilini tuzatishda va boshqa sohalarda fonetikaning ahamiyati nihoyatda kattadir. Fonetikaning quyidagi turlari mavjud: - vazifasiga ko'ra: umumiy va xususiy fonetika. Umumiy fonetika dunyo tillariga tegishli bo'lgan umumiy fonetik qonuniyatlarni o'rganadi. Xususiy fonetika esa biror konkret tilga xos bo'lgan tovushlar sistemasini o'rganadi; - maqsadiga ko'ra: nazariy fonetika, amaliy fonetika, eksperimental fonetika. Nazariy fonetika ma'lum bir tilning tovush xususiyatlarini nazariy jihatdan tasnif etadi. Amaliy fonetika esa muayyan tilning fonetik, orfoepik me'yorlarini o'rganadi. Ostsillograf, kimograf singari alohida apparatlar bilan (yordamida) nutq tovushlari bo'lin, urfu va ohangdagi artikulyatsion-akustik xususiyatlarini o'rganish eksperimental fonetikaning asosiy vazifasidir. Fonetika o'z tekshirish obektining davrga munosabati nuqtai nazaridan 2 xil bo'ladi: tasviriy (sinxron) fonetika va tarixiy (diaxron) fonetika. Tasviriy fonetika muayyan konkret til tovush tarkibining hozirgi davrdagi ahvolini o'rganadi. Tarixiy fonetika biror konkret tildagi nutq tovushlarining tarixiy taraqqiyotini, qanday o'zgarishlarga uchraganini va bu o'zgarishlarning sabablarini tekshiradi. Nutqning fonetik qismlarini o'rganishiga qarab fonetika ikki turli bo'ladi: segmental fonetika va supersegmental fonetika. Nutq tovushlari hosil bo'lishi va uning xususiyatlarini o'rganuvchi fonetika segmental (segment-nutq bo'lagi) fonetika deyiladi. Nutq tovushlaridan katta bo'lgan fonetik birliklar: bo'lin, so'z va frazalarni o'rganuvchi fonetikaga esa supersegmental fonetika deyiladi yoki prosodika deyiladi. Asosiy fonetik birliklar: fraza, takt, bo'lin, nutq tovushlari. Grammatika ham nutqni tarkibiy qismlarga ajratadi: gap, so'z birikmasi (faza), so'z va morfemalarga. Garchi har ikki qatlam nutqning son nuqtai nazaridan bir xil bo'lsa ham sifat jihatidan bir biriga mos kelmaydi. Faza nutqning eng katta birligi bo'lib, ikki tomondan pauza bilan chegaralanib, o'ziga xos ohangga ega bo'ladi. Masalan: Quyosh tik kelgan (1 gap, 1 faza), Shipi past, devorlari yupqa, torgina do'konxona, har vaqtdagidek ivirsiq (bu gapni to'rt faza ham, ikki faza ham bo'lish mumkin). Frazani jumla deyish ham mumkin. Gap bilan jumla hamma vaqt ham bir biriga to'g'ri kelavermaydi. Takt. Frazaning ikki kichik pazasi orasiga

joylashgan va yagona urfu bilan talaffuz qilinadigan bir yoki bir nechta boʻrinning yirindisi takt deb ataladi. Masalan : Havo bulut edi. 1,2- soʻz urfuli, 3-urfusiz. Urfu olmagan soʻzlar urfuli soʻzning oldidan va keyinidan kelishi mumkin: oldidan - na rabotu, za mir - proklitik elementlar, bulut edi – keyinda enklitik elementlar. Fonetik birlik boʻlmish takt grammatikada soʻz birikmasi bilan qiyoslansa, ular hech vaqt bir-biriga toʻrri kelmaydi. Boʻrin. Takt boʻrinlardan tashkil topadi. Boʻrin bir yoki bir necha tovushdan tashkil topib, bir zarb bilan talaffuz qilinadigan fonetik birlikdir. Boʻrin asosan unli tovush bilan boshlanadi. Nutq tovushi asosiy fonetik birlik sanaladi. U uch aspektda oʻrganiladi: akustik, fiziologik, fonologik. Fizikada tovush toʻrrisidagi umumiy nazariya akustika deb ataladi. Akustika har qanday tovushlarning, jumladan nutq tovushlarning quyidagi belgilarini farqlaydi: 1) akustika tovush kuchi, yaʼni tebranish chegarasiga boʻrliqdir; 2) tovushlarning past balandligi tebranish tezligiga, yaʼni bir sekundda boʻladigan tebranish soniga boʻrliq. Tebranish qancha koʻp boʻlsa, tovush shuncha baland chiqadi, tebranish kam boʻlsa, tovush past chiqadi; 3) tovushning choʻziq-qisqaligi tebranish vaqtining davomli yoki davomsiz boʻlishiga boʻrliq. Tebranish davomsiz boʻlsa, tovush qisqa chiqadi. Nutq tovushi tembri (sifati) asosiy ton bilan yordamchi tonlarning va shovqinning qoʻshilishidan yuzaga keladi. Tovushning tembri rezonatorlik vazifasini bajaruvchi oriz boʻshliri va burun boʻshlirining hajmi va shakliga, tovush paychalarida hosil boʻladigan shovqinlarning qanday boʻlishiga ham boʻrliq. SHunga koʻra bir kishining ovozi boshqa kishining ovozidan farq qiladi. Murakkab tovush tebranishining chastotasi bilan boshqa akustik vositalarni kelishtirib turuvchi mexanizm akustika fanida filʼtr deb ataladi. Odamning oriz boʻshliqlari va burun boʻshliqlari birgalikda unlilarni hosil qiluvchi akustik filʼtrni tashkil qiladi. Fiziologik aspekt. Nutq tovushlari talaffuz organlarining maʼlum harakati bilan hosil boʻladi. Nutq tovushlari hosil boʻlishda ishtirok etuvchi organga nutq organlari deyiladi. Bu organlarning yirindisi esa nutq apparati sanaladi. Nutq apparati: 1. Nafas olish organlari. 2. Boʻfiz boʻshliri. 3. Ofiz boʻshliri. 4. Burun boʻshliri. Maʼlum bir tilga xos boʻlgan nutq tovushlarini hosil qilishga muvofiqlashgan nutq aparati artikulyatsion baza deb ataladi. Tovush artikulyatsiyasi uch holatda

bo'ladi: 1.Ekskursiya - tovush hosil qilishga o'tish. 2.Rekursiya - tovush chiqarish uchun pauza qilish (to'xtab olish). 3.Bosh holat - asli holiga qaytish. Artikulyatsiyada ikki hodisa juda muhim rol' o'ynaydi: artikulyatsiya o'rni va artikulyatsiya usuli. Tovush hosil qilishda nutq organlarining ishtirok etgan qismi artikulyatsiya o'rni deyiladi. Tovush hosil qilish paytida ikki organning bir-biri bilan jipslashishi yoki jipslashmay, oradan havoning o'tib ketishi uchun bo'shliq qolishi artikulyatsiya usuli deyiladi. Tovushlarning funktsional jihati. YUqorida nutq tovushlarining to'rtinchi jihatini fonologik aspekt, deb atagan edik. Fonologiyada tovushlarning funktsional jihatlari o'rganilishi ham ta'kidlangan edi. Fonemani eslaylik. Fonemaga tegishli barcha artikulyatsion-akustik belgilar uning fonetik xarakteristikasi deyiladi. Masalan, p fonemasining lab-lab, portlovchi, jarangsiz kabi belgilari uning fonetik xarakteridir. Nutq tovushlari tasnifi. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra tovushlar ikkita katta guruh – unli va undoshlarga ajratiladi. Artikulyatsion jihatdan unli tovushlar talaffuzida o'pkadan chiqib kelayotgan havo hech qanday to'siqqa uchramasdan o'tadi, undoshlar talaffuzida esa havo oqimi biror to'siqqa duch keladi. Unlilarning miqdori va sifati barcha tillarda bir xil emas. Masalan: rus 43-6, frantsuz 21-13, arman 30-6, gruzin 28-5, eston 16-9, ingliz 24-21, o'zbek 23-6. Jahon tillarining deyarli barchasida undosh tovushlar unlilardan ko'p va shu tufayli ularning funktsional xizmati ham kattadir.

Til – jamiyat va shaxs hayotida o'ziga xos o'rin egallab, jamiyatning har tomonlama rivojida va har bir shaxsning yuksak mavqega erishishida asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi. Til – millat ko'zgusidir. Ma'lumki. o'zlikni anglash milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni 1989-yil 21-oktabrda qabul qilindi. Shu davrdan boshlab har yili bu kunni til bayrami sifatida nishonlanadi. Mustaqillik sharofati bilan o'zbek tili - davlat tiliga e'tibor kuchaydi, ona tilimizning ijtimoiy mavqeyi kengaydi. 1993-yil 2-sentabrda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini

joriy etish to'g'risida" Qonun qabul qilinishi Vatanimizning ma'naviy-madaniy hayotida jahonshumul ahamiyat kasb etdi. Yangi alifboga kiritilgan o'zgartirishlar asosida "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari ishlab chiqildi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1995-yil 24-avgustda tasdiqlandi. Davr taqozosi bilan "Davlat tili haqida"gi Qonunga ham ayrim o'zgartirishlar kiritildi va 1995-yilning 21-dekabrda O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirda "Davlat tili haqida"gi Qonuni e'lon qilindi. Bu qonun 24- moddadan iborat bo'lib, uning 1-moddasida asosiy qonunimiz bo'lgan Konstitutsiyamizning 4-moddasida ta'kidlaganidek: "O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir", – deb yozib qo'yilgan. Shuningdek, davlat tilini o'rganish, unga amal qilish tabiiy ehtiyoj va zaruratga, hatto anglangan majburiyatga aylanib bormoqda. O'zbek tilida to'g'ri, ifodali so'zlash va yozish, ona tilimizning sofliigi va boyligi to'g'ri-sida tinmay g'amxo'rlik qilish, uning iste'mol doirasini kengaytirib borish davlatimiz fuqarolarining burchi hisoblanadi. Inson nutqi gaplardan, gaplar so'zlardan, so'zlar tovushlardan tashkil topadi. Nutqimiz bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan turli birliklardan iborat. Bular eng kichigi esa, tovushdir. Aynan mana shu nutq birligini o'rganuvchi bo'lim - fonetika bo'limi hisoblanadi. Fonetika deganda eng quyi lisoniy sath ham, tilshunoslikning shu sathni o'rganadigan sohasi ham tushuniladi. Fonetika (gr.phonetikos - tovushga, ovozga xos) tilshunoslikning boshqa sohalaridan farqli o'laroq, nafaqat o'rganish manbaining funksional tomonini, balki nutq tovushlarini hosil qiluvchi talaffuz apparatini shuningdek, ularning akustik xossalarini va til egalari tomonidan qabul qilinish jihatlarini ham tekshiradi. Fonetikada tilshunoslikning boshqa fan sohaları- adabiyotshunoslik, fiziologiya, fizika, psixologiya kabi fanlar bilan aloqasi yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Bu fanlardan farqli o'laroq, fonetika. tovushlarga so'z, qo'shimcha va gaplarga moddiy qiyofa beruvchi til tizimi unsuri sifatida qaraydi. Fonetika nutqdagi tovush o'zgarishlari va almashinishini, urg'u va uning turlarini ham o'rganadi. Fonetikani o'rganish imlo (orfografiya), to'g'ri talaffuz (orfoepiya) me'yorlarini yaxshi o'zlashtirib olishda, adabiy va. dialektal talaffuz farqlarini aniqlashda, logopediya va surdopedogogikada nutqiy nuqsonlar

diagnostikasi va ularni bartaraf etishda katta ahamiyatga ega. Fonetika yutuqlari aloqa vositalarini tekshirish va ular samaradorligini oshirishda hamda nutqni avtomatik aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Hozirgi davr tilshunosligida jahon tillarining o'xshash va farqli alomatlarini o'rganish tillar tipologiyasi deb atalib, bu sohaning fonetikaga doir bo'limi qiyosiy - tipologik fonetika yoki qiyosiy tipologik fonologiya deb ataladi. Masalan, rus, o'zbek va ingliz tillarining qiyosiy - tipologik fonetikasi yoki fonologiyasi kabi. Nutq tovushlari talaffuz a'zolarining ma'lum xizmati natijasida hosil bo'ladi. Tovushlarning hosil bo'lishida ishtirok etuvchi nutq a'zolari harakatining yig'indisi artikulyatsiya deb ataladi. Jahondagi barcha kishilarning nutq a'zolari bir xil tuzilgan bo'lsa ham, har bir tildagi tovushlarning talaffuzida ularning harakati o'sha tilga xos va odatiy bo'lishi mumkin. Biror tilning talaffuzida odat bo'lib qolgan nutq a'zolari odatiy harakatlarining yig'indisi o'sha tilning artikulyatsion bazasi hisoblanadi. Har xil tillar bir - biridan artikulyatsion bazalaridagi ba'zi xususiyatlar bilan farq qilishi mumkin. Inson nutqi zamon va makonda ketma - ket paydo bo'ladigan kichik va katta birliklardan tashkil topadi. Yuqorida qayd etilganidek, til va nutqda uch asosiy qatlam - fonetika, leksika, grammatika, (agar grammatika morfologiya va sintaksisga ajratilsa, 4 qatlam) farqlanib, ular o'z oldiga qo'yilgan vazifaga ko'ra til va nutqni tarkibiy qismlarga ajratadi. Fonologiya va fonetika jihatdan til va nutq to'rt tarkibiy qism: jumla, takt, bo'g'in va tovushga ajraladi. Fonologiya va fonetika ana shu to'rt birlikning til va nutqda tutgan o'rnini, turi va xususiyatlarini o'rganadi. Shu bilan birga har qanday nutqni ohangsiz va urg'usiz tasavvur qilib bo'lmagach, mazkur qatlam o'z ichiga bu masalalarni hamda nutq faoliyati bilan bog'liq organlarni o'rganishni ham oladi. Fonetikaning quyidagi turlari mavjud: - vazifasiga ko'ra: umumiy va xususiy fonetika. Umumiy fonetika dunyo tillariga tegishli bo'lgan umumiy fonetik qonuniyatlarni o'rganadi. Xususiy fonetika esa biror konkret tilga xos bo'lgan tovushlar sistemasini o'rganadi; - maqsadiga ko'ra: nazariy fonetika, amaliy fonetika, eksperimental fonetika. Nazariy fonetika ma'lum bir tilning tovush xususiyatlarini nazariy jihatdan tasnif etadi. Amaliy fonetika esa muayyan tilning fonetik, orfoepik me'yorlarini o'rganadi. Ostsillograf, kimograf singari alohida apparatlar bilan (yordamida) nutq

tovushlari boʻlin, urgʻu va ohangdagi artikulyatsion-akustik xususiyatlarini oʻrganish eksperimental fonetikaning asosiy vazifasidir.

Adabiyotlar roʻyhati:

1. Rafiyev A., Gʻulomova N. Ona tili va adabiyot. – Toshkent, 2014. – 368
2. Sayfullayeva R., Mengliyev A. Hozirgi oʻzbek adabiy tili –Toshkent: “Fan va texnologiya” - 2009. 414 b.
3. H. Jamolxonov . Hozirgi oʻzbek adabiy tili.- Toshkent : "Talqin", 2005. 260b.
4. U. Tursunov, A. Muxtorov, Sh. Rahmatullayev. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. - Toshkent: "Oʻzbekiston".1992. B .17